

УДК 929.6(477.75)«183/184»:001.892

А. В. ЯЩУК*

**УЧАСТЬ ОДЕСЬКОГО ТОВАРИСТВА ІСТОРІЇ
ТА СТАРОЖИТНОСТЕЙ У СТВОРЕННІ МІСЬКИХ ГЕРБІВ
ТАВРІЙСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ
ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ СТОЛІТТЯ**

На основі документів Державного архіву Одеської області розглянуто участь членів Одеського товариства історії та старожитностей М. М. Мурзакевича і А. О. Скальковського у процесі розроблення гербів для міст і повітів Таврійської губернії протягом 1839–1841 рр. Встановлено авторство гербів Бердянська та Ялти, затверджених у 1844 р. Виявлено раніше невідомий проєкт герба Бердянська, створений у канцелярії Керч-Єнікольського градоначальника.

Ключові слова: геральдика; герб; герб Ялти; герб Бердянська; М. М. Мурзакевич; А. О. Скальковський.

Створення більшості історичних гербів міст Південної України припадає на період із кінця XVIII ст. до початку XX ст. та пов'язане з історією розвитку міської геральдики в Російській імперії загалом. Для Таврійської губернії, як власне і для всього регіону загалом, характерна пізня поява міської геральдики як явища. Ключовою відмінністю геральдики міст Південної України від міської геральдики інших історико-культурних регіонів України стала саме роль центральної державної влади у розробленні, створенні, затвердженні та ідейному наповненні міських гербів. У цьому регіоні процес герботворення від самого початку знаходився під контролем центральних органів влади, герби не підтверджувались, а наново розроблялися. Тематика гербових емблем мала відповідати поглядам імперії на новоприєднаний регіон – Новоросійський край.

Створення гербів для міст Таврійської губернії припадає на період із 1834 р. до 1844 р. та належить до часу правління графа М. С. Воронцова на посаді новоросійського та бессарабського генерал-губернатора (1823–1854 рр.). У цей період, починаючи від 1820-х років, підготовка та створення міських гербів у Російській імперії поступово переходить з безпосереднього відання Герольдії до компетенції Міністерства внутрішніх справ. Через завантаженість розробленням дворянських гербів Герольдія не мала можливостей реально займатися створенням міських

* *Ящук Андрій Володимирович* – аспірант 2-го року навчання історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

гербів, поступово перекладаючи ці функції на місцеві органи влади, що знаходилися у підпорядкуванні міністра внутрішніх справ. Відповідно до іменного указу Миколи I від 3 травня 1829 р., міські герби були передані до компетентності поліції виконавчої¹. Оскільки у штаті МВС не існувало відділів, що безпосередньо відповідали за створення гербів, практичне завдання підготовки проектів повністю перекладалося на органи місцевої влади.

З огляду на останнє, фаховість підготовки геральдичного проекту в цей період особливо залежала від ставлення до нього та рівня компетентності місцевої влади, яка й здійснювала вибір автора. Тому однією з актуальних проблем дослідження герботворення цього періоду є встановлення авторства гербів та питання фаховості їх розроблення. Особливо це стосується гербів, розроблених місцевими авторами та надісланих до Герольдії на затвердження. Особа автора проекту при затвердженні герба не вважалася суттєвою, тому він зазвичай залишався невідомим.

Одеське товариство історії та старожитностей – перше наукове товариство Південної України, що займалося вивченням історії та охороною пам'яток майже всього європейського півдня Російської імперії. Товариство було створене у 1839 р. в Одесі за сприяння графа М. С. Воронцова, який став його почесним президентом. Завдяки зусиллям членів товариства на наукову основу було поставлено дослідження античної та середньовічної історії Північного Причорномор'я, виявлено та опубліковано великий масив джерел з історії та етнографії регіону.

Дослідження теми міського герботворення Південної України загалом та періоду кінця XVIII–XIX ст. зокрема, ще не отримало достатнього висвітлення в історіографії. Воно представлено переважно загальними монографіями з історії української геральдики та низкою статей і брошур, які умовно можна поділити на 2 групи. До 1-ї групи належать, передусім, праці А. Б. Гречила «Українська міська геральдика»² та «Українська територіальна геральдика»³, в яких розкрито та проаналізовано основні тенденції розвитку історії міської та територіальної геральдики України. Окрім цього, значну цінність має науково-популярне видання «Герби міст України XIV– I пол. XX ст.»⁴ авторства А. Б. Гречила, Ю. К. Савчука та І. І. Сварника. Книга складена у формі довідника – кожному місту присвячена окрема стаття, що коротко окреслює історію міста, розкриває історію створення та використання його герба та містить його зображення. При цьому видання носить виразно практичний характер: із гербів максимально видалено символіку Австрійської та Російської імперій (як із зображень, так і з описів), а зображення усіх історичних гербів подано в уніфікованому вигляді у чотирикутних, заокруглених знизу щитах (відповідно до

рекомедацій Українського геральдичного товариства). До 2-ї групи ми віднесли статті, присвячені окремим гербам або групам гербів: Я. О. Іщенко порівняла тематику історичних та радянських гербів південних областей⁵, а В. В. Нерубенко розглянув історію символів Керчі⁶. Внаслідок цього історіографія питання представлена здебільшого окремими згадками про історію створення міських гербів Південної України, а участь Одеського товариства історії та старожитностей у цьому процесі загалом не знайшла відображення у публікаціях. Не була до цього предметом окремого наукового вивчення також участь членів товариства у створенні гербів міст регіону. Отже, метою цієї статті є дослідження, на основі аналізу документів Державного архіву Одеської області, участі і внеску Одеського товариства історії та старожитностей у розроблення гербів міст Таврійської губернії та встановлення авторства геральдичних проектів цього періоду.

Основними джерелами розвідки стали документи з фондів генерал-губернатора Новоросійського та Бессарабського (Ф. 1) та Одеського товариства історії та старожитностей (Ф. 93). Хронологічно процес створення гербів для міст Таврійської губернії належить до періоду перебування графа М. С. Воронцова на посаді новоросійського генерал-губернатора та бессарабського намісника (1823–1854 рр., з 1828 р. – новоросійський та бессарабський генерал-губернатор). Справи фонду генерал-губернатора розкривають загальний контекст процесу міського герботворення для Таврійської губернії. До них, зокрема, належить справа 1834 р. «Про герби шести повітів Таврійської губернії»⁷, яка містить листування М. С. Воронцова та чиновників Таврійської губернії щодо розроблення міських гербів. До справи входять документи за 1834–1838 рр., що розкривають лише початок процесу створення гербів для губернії. На жаль, справа, в якій відклалося подальше листування «Про герби Таврійської губернії та міста Керчі» за 1838–1844 рр., була втрачена і відома лише за архівним описом.

У фонді Одеського товариства історії та старожитностей окремо виділена архівна справа під назвою «Створення проектів гербів для міст Новоросійського краю»⁸, яка вміщує документи щодо розроблення гербів міст Таврійської губернії. Справа складається з листування Товариства – внутрішнього (між його членами та канцелярією) та зовнішнього (з генерал-губернатором М. С. Воронцовим). Вхідні листи представлені оригіналами, вихідні зберігаються у вигляді відпусків та чернеток. Окрім листування, у справі містяться кольорові зображення проекту герба міста Бердянська (*Рис. 1, Рис. 2*), надісланого канцелярією керченського градоначальника.

Процес створення міської геральдики для губернії розпочався у березні 1834 р. з ініціативи самого М. С. Воронцова У канцелярії генерал-губернатора були підготовлені проекти гербів для 6 повітів

Рис. 1.

Рис. 2.

Таврійської губернії: Дніпровського, Перекопського, Євпаторійського, Феодосійського, Мелітопольського та Сімферопольського. У ході листування з таврійським губернатором О. І. Казначеевим та керч-єнікольським градоначальником З. С. Херхеулідзе, протягом квітня – липня 1834 р. до першопочаткового проекту було додано також пропозицію щодо герба міста Керчі. Сформовані внаслідок цього пропозиції М. С. Воронцов виклав у рапорті Сенату від 28 серпня 1834 р. У порівнянні з першим його проектом, зміни були внесені до герба Мелітополя та до загального списку був доданий герб Керчі. Однак надіслані пропозиції не отримали подальшої перевірки і затвердження та фактично зникли в столичному документообігу. Процес створення гербів призупинився до 1837 р.

Поштовхом до поновлення роботи над гербами став наказ Миколи I від 15 квітня 1837 р., який зобов'язував градоначальників носити мундир із гудзиками, на яких мало бути зображення герба підвідомчого міста⁹. Керч-єнікольський градоначальник повторно звернувся до М. С. Воронцова з проханням сприяти скорішому затвердженню раніше надісланого герба «... дабы исполнить в точности вновь последовавший указ о пуговицах для Градоначальников, еще до приезда в Крым Августейшего посетителя»¹⁰. Протягом травня 1837–1838 рр. у процесі листування між М. С. Воронцовим, Міністерством внутрішніх справ та керченським градоначальником виявилося, що надіслані ще у 1834 р. проекти гербів МВС не відомі та не надходили на розгляд до Комітету міністрів, ані на затвердження до імператора¹¹. М. С. Воронцов запевнив керченського градоначальника, що докладе зусиль, щоб

довести справу затвердження гербів до кінця¹². Згодом міністерство повернулося до розгляду геральдичної справи та надіслало попередній проект генерал-губернатору на доопрацювання. Однак, поки тривало листування між різними відомствами, частково змінився адміністративно-територіальний устрій самої Таврійської губернії. У 1839 р. було утворено Ялтинський повіт, згодом до нього додався виділений із Мелітопольського повіту Ногайський (останній після перенесення повітового центру до Бердянська змінив свою назву). Новоутворені повіти потребували розроблення власних гербів. У січні 1841 р. Бердянському порту було надано статус міста з певними привілеями та правом на герб¹³. Враховуючи усі зміни, М. С. Воронцов звернувся за допомогою у розробленні гербів для нових повітів до щойно створеного Одеського товариства історії та старожитностей.

Загалом із питань герботворення Таврійської губернії генерал-губернатор звертався до товариства тричі. Першим листом, від 23 жовтня 1839 р., він просив товариство розглянути вже існуючі проекти гербів для 6-ти повітів та Керчі і визначити для них кольори, внести зміни до малюнків Мелітопольського та Сімферопольського гербів, розробити герб для міста Ялти та його повіту¹⁴. Другим, від 6 травня 1840 р., канцелярія генерал-губернатора надіслала завдання підготувати герб для новоутвореного Ногайського повіту, який був виділений зі складу Мелітопольського. У зв'язку з цим генерал-губернатор пропонував використати у новому гербі в якості основної фігури ногайську кибитку з мелітопольського герба, доповнивши її емблемою, що вказувала на наближеність повіту до моря¹⁵. Третім листом від 10 липня 1841 р. товариству було доручено підготувати проект герба Бердянська, оскільки останньому було надано статус міста та серед привілеїв значилося право на герб¹⁶.

Наведений М. С. Воронцовим у першому листі від жовтня 1839 р. базовий проект з описом гербів, що потребували перегляду та переробки, мав такий вигляд:

«Объяснение гербов 6 уездов Таврической губернии и города Керчи.

1. Герб Днепровского уезда – эмблематическое изображение реки, несущей скипетр государства.

2. Перекопского уезда – ключ полу-острова Крыма с окопом, составляющим вход в оной.

3. Евпаторийского уезда – баранья голова, означающая удобство Тарханного Кута к разведению серых овец, а эмблема медицины знаменует Сакския грязи, коих действительность не подвержена сомнению.

4. Феодосийского уезда – Генуэзская башня с корабельным носом, над нею возвышается герб Таврической губернии.

5. Мелітопольского уезда – нагайская будка или кибитка, показывающая прежнее кочевое состояние сего народа, российский герб

в верхней части, знаменующий водворение его в постоянных жилищах; Крест и Евангелие, означающие существование в сем уезде Христиан Евангелического вероисповедания.

6. Симферопольского уезда – Чатыр-Даг, высочайшая из Крымских гор, входящая в состав уезда, над изображением сей горы возвышается крест.

7. Города Керчи – герб, украшенный сверху короною, представляет собою скачущего грифона, служившего и прежде гербом некогда процветавшей столицы Царей Восфорских – Пантикапеи, на месте коей основана нынешняя Керчь. Ключ внизу означает вход у Керчи из Черного моря в Азовское»¹⁷.

До підготовки відповіді М. С. Воронцову та розроблення проектів гербів долучилися члени товариства М. М. Мурзакевич та А. О. Скальковський. Переглянувши базові варіанти гербів для повітів Таврійської губернії, відповідно до листа від 23 жовтня 1839 р., вони сформуливали ряд пропозицій. Завдяки тому, що в архівній справі зберігся не лише лист учених до товариства (який згодом був покладений в основу відповіді генерал-губернатору), але й чернетка їхніх записів, у частині випадків можна докладніше простежити процес розроблення проекту.

Герб Ялти, створений М. М. Мурзакевичем та А. О. Скальковським, мав подвійне значення, позначаючи одночасно і природні особливості повіту, і пов'язані з місцевістю історичні події, що належали до часу завоювання Криму Російською імперією; при цьому герб зберігав лаконічність композиції. Наводимо опис герба з листа авторів до товариства: «герб Ялты изображает щит, в голубом поле коего изображены крестообразно положенныя две ветви – Лавровая и Виноградная, обе золотые. Виноградная ветвь с гроздью обозначает виноделие, которое преуспевает на всем южном берегу Крыма, теперь составляющем Ялтинский уезд, Лавровая же ветвь припоминает единственное место в России, где на открытом воздухе может расти Лавр. Равным образом ветвь припоминает и победу одержанную в 1774 году, в близи Алушты, при деревне Шумы, генералом Михаилом Илларионовичем Кутузовым, над Турецким десантом, и здесь получившим знаменитую в медицине рану позади глаза»¹⁸. З тексту чернетки вдалось встановити, що іншим варіантом кольорів для герба могли бути перехрещені зелені гілки у золотому полі. Якщо порівняти розглянутий проект із текстом узаконення¹⁹, помітно, що навіть опис затвердженого варіанту залишився майже незмінним.

Герб Дніпровського повіту автори планували змінити повністю, оскільки бог ріки та глек, з якого тече вода, вказують скоріше на виток Дніпра, а не на його гирло (біля якого повіт і розташований). Замість цього вони пропонували зобразити золоту Кінбурнську цитадель, що

спирається на синій хвилястий пояс (Дніпро) у червоному або срібному полі. Проте, до фінального варіанту ці пропозиції так і не ввійшли.

Герб Перекопського повіту М. М. Мурзакевич та А. О. Скальковський запропонували дещо ускладнити: пересікти щит надвоє, залишивши у першій частині фортецю Ор-Капу, а у другій, в зеленому полі зобразити «... земляной вал Тафрос, по преданию Иродота ископаный Скифами в отдаленные времена»²⁰. Таким чином, за задумом авторів, можна було передати спадковість перекопського укріплення від античного скіфського валу. У такому вигляді проект був включений до звіту товариству і М. С. Воронцову.

Для Євпаторії члени товариства, не змінюючи фігур, уточнили колористику герба – обидва поля щита мали бути однакового розміру та зеленого кольору; баранячу голову пропонувалося зробити золотою (натяк на «золоте руно»), жезл Асклепія – срібним, а змію та чашу – чорними.

Герб Феодосії пропонувалося змінити майже повністю. На відміну від наданого зразка, М. М. Мурзакевич та А. О. Скальковський запропонували власний варіант герба Феодосії: щит розтягтий надвоє, у першій половині – срібна генуезька вежа, на ній червоний щиток зі знаком, «изображающим тамгу Золотой Орды, хан которой Менгли-Гирей в XIII веке, дал изволение Генуэзцам поселиться в Крыму»²¹; у другій половині – золотий якір, на позначення важливості феодосійського порту для мореплавства у давнину. При цьому обидва поля щита пропонувалося зробити синіми. Очевидно також, що тамга на щитку мала відображати і «герб Кафи», як він уявлявся у першій половині XIX ст. Ідею, що герб Кафи виглядав як тамга, відстоював і сам М. М. Мурзакевич, зобразивши його на титульному аркуші своєї праці «История генуэзских поселений в Крыму» (1837 р.)²².

При розгляді мелітопольського герба М. М. Мурзакевич та А. О. Скальковський залишили його таким само, що й у проекті М. С. Воронцова, ними було лише визначено положення на щиті та кольори; автори також запропонували розділити нижнє поле на два зелених, відповідно з емблемами срібної ногайської кибитки в одному та золотих Євангелія з хрестом – в іншому: «в верхней части обозначить герб Всероссийский, в остальной нижней части щита – Св. Евангелие с крестом и потом Ногайскую кибитку поставитъ рядом – в зеленом поле, переделив эмблемы, обозначающие Менонитов и Ногайцев перпендикулярною чертою». При цьому в чернетці автори підготували своєрідний проект герба, що відображав етнокультурну різноманітність поселенців Мелітопольського повіту. Замість чорного двоголового орла у золотому полі, у верхній половині щита на синьому полі розміщувався золотий шестираменний хрест, нижня половина щита розсічена надвоє, у правому зеленому полі – срібна кибитка, у лівому червоному – золо-

те розгорнуте Євангеліє. Золотий хрест у синьому полі мав позначати старообрядців, кибитка у зеленому полі – ногайців, а Євангеліє – менонітів²³. Однак, до представленої товариству розробки останній варіант так і не ввійшов.

У гербі Сімферополя вчені спочатку збиралися додати сяйво навколо золотого хреста над Чатир-Дагом, проте у підсумку залишили базовий проект без змін. Герб Керчі взагалі не згадується ні в чернетках, ні у звіті товариству, очевидно, що жодних зауважень до нього не виникло.

У 2-му листі, від 6 травня 1840 р., йшлося, як було зазначено вище, про створення герба для новоутвореного Ногайського повіту – через виділення з мелітопольського герба емблеми, що позначає ногайців. У відповіді на нього від 30 травня 1840 р., М. М. Мурзакевич та А. О. Скальковський запропонували проекти нових гербів для Мелітопольського та Ногайського повітів²⁴. Швидкість, з якою вчені підготували відповідь, пояснюється, вочевидь, легкістю завдання – їм потрібно було лише створити емблему, що вказувала на прилеглисть нового повіту до моря та поєднати її з фігурою ногайської кибитки, вилученої з мелітопольського герба.

Мелітопольський герб тепер являв собою пересічений щит, у верхньому золотому полі – «Всеросійський герб» (тобто, чорний двоголовий орел), із перуном (блискавкою) та державою, у нижньому зеленому – золотий хрест, покладений на золоте Св. Євангеліє. Двоголовий орел з перуном означав, що ці землі було завойовані збройною силою, а Євангеліє вказувало на розселення менонітів. Фігуру ногайської кибитки було перенесено до герба Ногайського повіту: у верхньому зеленому полі – срібна повстяна ногайська кибитка зі срібною сохою, у нижньому синьому – чорний залізний тризубчатий якір. У гербі Ногайського повіту зелений колір тепер мав позначати родючість зайнятих ногайцями степів, а залізний якір у синьому полі – суміжність цього повіту з морем та виникнення на його узбережжі каботажної торгівлі²⁵.

Відповідь на 3-й, останній, лист М. С. Воронцова від 10 липня 1841 р., що стосувався розроблення герба міста Бердянська, готував особисто М. М. Мурзакевич. Слід відзначити, що генерал-губернатор надіслав товариству проект можливого герба міста, розроблений у канцелярії керченського градоначальника, з проханням надати йому оцінку²⁶. Розроблений у Керчі проект був представлений у 2-х варіантах (Рис. 1, Рис. 2), що відрізнялися між собою лише характером поділу щита. Наводимо його оригінальний опис: «Верхняя часть щита голубая, в ней изображено: 1-е Сноп, означающий плодородие и 2-е дельфин, в древние времена означал богатство и торговлю. Вторая часть золотая и в ней изображен летящий грифон, и несущий чрез море произрастение Бердянска – внизу море»²⁷.

Прикметно, що у 2-му варіанті проекту герба (Рис. 2) поділ полів щита здійснено шевроном (кроквою) з 3-ма палаючими гренадами, який супроводжений 2-ма маленькими зірками. Дуже схожий геральдичний тип (шеврон із 3-ма гренадами, супроводжений 3-ма зірками) вже раніше використовувався у російській геральдиці при розробленні гербів Лейб-Кампанії і був присутній також у гербі самого М. С. Воронцова²⁸. Щоправда, у лейб-кампанських гербах шеврон (кроква) золотий супроводжувався 3-ма зірками, а не 2-ма, як у цьому проекті і вся композиція загалом виносилася в окреме поле (у графських гербах – у главі щита, для всіх інших – у правому полі)²⁹. Залишається незрозумілим, що саме він мав відображати у гербі нового міста, оскільки в описі пояснення цьому немає. Можна припустити, що таким чином автор проекту хотів підкреслити зв'язок Бердянська з графом М. С. Воронцовим. Разом із тим, розглянутий проект слабо характеризував саме місто Бердянськ (та не влаштував М. С. Воронцова), і навіть у якості зразка М. М. Мурзакевич його не використав.

Для герба Бердянська історик підготував проект, який, враховуючи особливості населення й топографії міста, мав відображати господарські особливості та нещодавнє запровадження мореплавства. Проект описаний таким чином: «Щит разделенный на две половины. В верхней части, в голубом поле железный якорь, с сидящим наверху его двуглавым орлом со щитом на груди; в щите этом, на красном поле начальная буква имени Царствующего Государя Николая I. В нижней части щита, разделенного на две половины, в правой – среди зеленого поля, серебряная Ногайская войлочная кибитка, а в левой, тоже среди зеленого поля золотой сноп»³⁰. Тут ми знову стикаємося з невинуватим суміщенням одноколових полів у новоствореному гербі. Помітно, що міський герб використовував деякі фігури з раніше розробленого проекту повітового герба; при цьому у гербі Бердянська поля ніби «перегорнуті» – синє поле із залізним якорем поміщено зверху, зелене з кибиткою – знизу. Основним нововведенням стала фігура двоголового орла з вензелем Миколи I, підкреслюючи, що саме ним місту були надані статус, права та привілеї. Однак, внаслідок перенесення повітового центру з Ногайська до Бердянська у 1842 р. від планів надати останньому власний герб вирішили відмовитися. Повітовий герб за прийнятою на той момент практикою використовувався одночасно як і міський (для повітового центру), тому створений М. М. Мурзакевичем проект герба Бердянська залишився нереалізованим.

Одним зі спірних питань у розглянутих нами проектах було використання авторами залізного кольору. Мається на увазі рішення помістити у синє поле бердянського герба тризубий залізний якор. У проекті герба Ногайського повіту він названий «чорним залізним»; у створеному М. М. Мурзакевичем проекті герба міста Бердянська –

просто «залізним». Залізний або сіро-залізний (eisengrau) колір належить до негеральдичних і його використання характерне, передусім, для німецької геральдичної практики. Відповідно, як припустимий у геральдиці, залізний колір згадується також у праці Й. Х. Гаттере-ра «Начертание гербоведения»³¹. Перекладена у 1805 р. секретарем Герольдії Глібом Мальгіним, це була одна з небагатьох праць із геральдики у Російській імперії того часу. Разом із залізним, у німецькій геральдиці застосовуються також попільний (auschfarb), земляний (erdumberfarb), коричневий (braun), сталевий (stahlblau) та помаранчевий (rothgelb) – другорядні кольори, які не можна назвати геральдичними у повному розумінні³². Можна з обережністю припустити, що М. М. Мурзакевич та А. О. Скальковський найкраще були знайомі саме з німецькою геральдикой, або щонайменше з правилами, які у ній застосовувалися.

Прикметно, що знаючи правила та практики геральдики, у кількох проектах автори допускали суміщення однокольорових полів у щиті. У 3-х випадках вони пропонували розмістити поруч поля однакового кольору – у проектах для Бердянська, Мелітополя та Феодосії. У перших 2-х це мали бути 2 однаково зелених нижніх чверті щита, в останньому – щит загалом поділявся навпіл, проте обидва поля мали бути синіми.

Процес герботворення для Таврійської губернії завершився затвердженням гербів лише у листопаді 1844 р., в цілому розтягнувшись на 10 років (1834–1844 рр.). Участь членів ОТС у створенні міської геральдики Таврійської губернії стала наслідком загальних тенденцій у міському герботворенні Російської імперії під час правління Миколи I. Фаховість підготовки гербів цього періоду великою мірою залежала від можливостей та компетентності регіональних урядовців, тому участь у цьому процесі Одеського товариства історії та старожитностей стала наслідком дій генерал-губернатора М. С. Воронцова, який одночасно був одним із засновників товариства та його почесним президентом. Сильною стороною геральдичних напрацювань, зроблених членами товариства, було звернення до історії краю (античної та середньовічної), як основного джерела для ідейного наповнення гербів. У деяких випадках (наприклад, для герба Перекопу) це призводило до ускладнення загальної композиції герба. Запропоновані М. М. Мурзакевичем та А. О. Скальковським геральдичні розробки були втілені лише частково. Герби Ялти та Бердянська (другий – на основі герба Ногайського повіту) були затверджені на основі розроблених ними проектів, до того ж їхні описи в акті затвердження майже співпадають з авторськими. Зауваження щодо змін у гербах Перекопу та Євпаторії залишились без подальших наслідків; герб Феодосії був затверджений без змін, у такому ж вигляді, як і в почат-

ковому проєкті. Проте, участь науковців у процесі створення міських гербів загалом позитивно вплинула на якість та фаховість підготовки геральдичних проєктів для Таврійської губернії.

¹ *Соболева Н. А.* Российская городская и областная геральдика XVIII–XIX вв. Москва: Наука, 1981. С. 128–129.

² *Гречило А. Б.* Українська міська геральдика. Київ-Львів: Українське геральдичне товариство, 1998. 191 с.

³ *Гречило А. Б.* Українська територіальна геральдика. Львів: Ін-т укр. археографії імені М. С. Грушевського НАН України, Українське геральдичне т-во, 2010. 280 с.

⁴ *Гречило А. Б., Савчук Ю. К., Сварник І. І.* Герби міст України (XIV – I пол. XX ст.). Київ: Брама, 2001. 400 с.

⁵ *Ищенко Я.* Порівняльний аналіз знакових систем історичних міських гербів та гербів радянської доби (на прикладі емблем міст Одеської, Миколаївської, Херсонської, Кіровоградської та Запорізької областей) // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики. Ч. 3. Київ, 1999. С. 100–116.

⁶ *Нерубенко В.* Історія символів Керчі // Знак. Вісник УГТ. 1996. Число 12. С. 10–11.

⁷ Держархів Одеської обл. (Державний архів Одеської області). Ф. 1. Оп. 200. Спр. 20. 30 арк.

⁸ Там само. Ф. 93. Оп. 1. Спр. 57. 19 арк.

⁹ О пуговицах на мундирах и мундирных фраках градоначальников // Полное Собрание Законов Российской империи. Собрание 2. Т. 12 (1837). № 10140. С. 239.

¹⁰ Держархів Одеської обл. Ф. 1. Оп. 200. Спр. 20. Арк. 19.

¹¹ Там само. Арк. 20–21зв.

¹² Там само. Арк. 30–30зв.

¹³ О наименовании Бердянского порта городом и о льготе водворившимся в оном // ПСЗ. Собрание 2. Т. 16 (1841). № 14141. С. 1.

¹⁴ Держархів Одеської обл. Ф. 93. Оп. 1. Спр. 57. Арк. 2.

¹⁵ Там само. Арк. 11–11зв.

¹⁶ Там само. Арк. 14–14зв.

¹⁷ Там само. Арк. 5–5зв.

¹⁸ Там само. Арк. 7.

¹⁹ О утверждении гербов уездов Таврической губернии // ПСЗ. Собрание 2. Т. 20 (1845). № 18690. С. 162.

²⁰ Держархів Одеської обл. Ф. 93. Оп. 1. Спр. 57. Арк. 7зв.

²¹ Там само.

²² *Мурзакевич Н.* История генуэзских поселений в Крыму. Одесса: городская типография, 1837. 91 с. + V с.

²³ Держархів Одеської обл. Ф. 93. Оп. 1. Спр. 57. Арк. 6.

²⁴ Там само. Арк. 12–12зв.

²⁵ Там само. Арк. 12зв.

²⁶ Там само. Арк. 14–16зв.

²⁷ Там само. Арк. 15.

²⁸ *Тройницкий С.* Гербы Лейб-Кампании обер- и унтер-офицеров и рядовых / сост. С. Н. Тройницкий, худ. О. А. Шарлемань. Петроград: Сириус, [1914], С. 1–2.

²⁹ Там само. С. XI.

³⁰ Держархів Одеської обл. Ф. 93. Оп. 1. Спр. 57. Арк. 18–18зв.

³¹ *Гаттерер И. Х.* Начертание гербоведения. [СПб.]: В Императорской типографии, 1805. С. 32.

³² *Арсеньев Ю. В.* Геральдика: Лекции читанные в Московском Археологическом институте 1907–1908 году. Москва: ТЕРРА-Книжный клуб, 2001. С. 154–155.

On the documents of the State Archives of Odessa Region author studied the participation of members of the Odessa Society of History and Antiquities M. M. Murzakevych and A. O. Skalkovskiy in the process of creating of emblems of the cities and counties of the Tavria governorate during the period of 1839–1841. The authors of the emblems of Berdyansk and Yalta cities, approved in 1844, were established. The previously unknown drafts of the emblem of Berdyansk city, created in the office of the Kerch-Yenikol governor, were found.

Key words: heraldry; emblem; the emblem of Yalta city; the emblem of Berdyansk city; M. M. Murzakevych; A. O. Skalkovskiy.